

*Кенжегул к. Ж.
КГУ им. И.Арабаева
Бишкек, Кыргызстан
Kenjagul k. J.
I.Arabaev KSU
Bishkek, Kyrgyzstan*

БАЙЫРКЫ ТҮРК ЛЕКСИКАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКИ
PECULIARITIES OF THE ANCIENT LEXIC

Аннотация: Макалада түрк тилдүү элдердин таралуу ареалы, түрк тилдеринин тарыхый эволюциясынын бир фрагментин чагылдырган байыркы түрк жазма эстеликтери тууралуу маалыматтар берилет. Ошондой эле байыркы түрк лексикасынын кыргыз тилине болгон катышы каралат.

Негизги сөздөр: түрк тилдери; кыргыз тили; байыркы түрк жазма эстеликтери; ареал; лексика; Орхон-Енисей жазма эстеликтери; муундун типтери.

Аннотация: В статье затронуты вопросы, связанные с распространением тюркоязычных народов, а также с древнетюркской письменностью, отражающей один из фрагментов исторической эволюции тюркских языков. Также рассмотрены связи древнетюркской лексики с кыргызским языком.

Ключевые слова: тюркские языки; кыргызский язык; древнетюркская письменность; ареал; лексика; Орхон-Енисейские письменные памятники; типы слогов.

Annotation: The article devoted with the distribution area of the Turkish people, also the ancient Turkish script reflecting one of the fragments of the historical evolution of the Turkish languages. Also looked through the relations of the ancient Turkish lexicon to Kyrgyz language.

Keywords: Turkish languages; Kyrgyz language; ancient Turkish writing; area; vocabulary; Orkhon-Yenisei written monuments; types of syllables.

Жалпыга маалым болгондой, «түрк» термин түрк тилдер бүлөсүнүн булгар, уйгур, огуз, кыргыз, кыпчак сыяктуу негизги диалектилери калыптанып, өз алдынча жашай баштаган учурда колдонула баштайт.

Түрк тилдүү элдер азыркы мезгилде чыгышта – Якутиядан Монголияга чейин, батышта – Борбордук Европада Балкан жарым аралына чейинки аймактарда, түндүктө Таймырдан түштүктөгү Кытай, Орто Азия, Иран, Сирия, Кипр аралдарында жашашат. Түндүктө түрк тилдери урал, славян тилдери, чыгышта – тунгус-манжур, монгол жана кытай тилдери менен, ал эми түштүктө иран, семит тобундагы тилдер менен чектешет.

Азыркы учурда түрк тилдеринде 150-160 млн адам сүйлөйт. Антропологиялык түзүлүшү, этникалык курамы, тутунган дини, маданияты жана чарбасы боюнча бири-биринен кескин айырмаланат [5, 5].

Азыркы түрк тилдеринин жана алардын диалектилеринин калыптанышында булгар, огуз, кыпчак, карлук жана уйгур бирикмелери чоң таасирин тийгизген. Аталган уруулук бирикмелер жеке өзүнө таандык өзгөчөлүктөрдү калтырышты [8, 19]. Мына ушул белгилердин негизинде азыркы түрк тилдери беш ареалга бөлүнөт:

1) Булгар ареалы Волга боюн камтып, байыркы булгар, хазар жана азыркы чуваш тобунан турат.

2) Кыпчак ареалы караим, крым-татар, кумук, карачай-балкар, татар, башкырт, ногой, казах, каракалпак, кыргыз, өзбек тилинин кыпчак диалектиси жана алтай тилинин түштүк диалектилерин камтыйт.

3) Карлук ареалы Орто Азия жана Чыгыш Түркстандын (Синзянь-Уйгур автономдук областы) бир бөлүгүн камтыйт. Ага өзбек тили (карлук диалектиси) жана уйгур тили кирет.

4) Уйгур ареалы Сибирдин чыгыш бөлүгүн камтыйт. Ага тува, якут, тофалар, хакас, чулум, шор жана алтай тилинин түндүк диалектилери кирет.

5) Огуз ареалы Кичи Азияны, Балкан жарым аралынын бир бөлүгүн, чыгыш Молдова, Азербайжан, Түркмөнстан, Ирандын түндүк райондору, Ирак жана Сириянын айрым райондорун камтыйт. Бул топко азербайжан, түрк (Туркия түркчөсү), гагауз, түркмөн, Балкан түрктөрүнүн диалектилери, Иран, Ирак жана Сириянын азербайжан жана түркмөндөрүнүн диалектилери, өзбек тилинин огуз диалектиси кирет [2].

Түрк тилдүү элдердин тарыхында өзгөчө орунду Орхон-Енисей эстеликтери ээлейт. Көчмөн чарбадагы элдердин ичинен тарыхта байыркы түрк уруулары өндүү өздөрүнөн кийин жазуу издерин калтырган элдер аз. Бул жагынан алганда байыркы Орхон-Енисей эстеликтери түрк элдеринин материалдык-маданий байлыгы катары таанылууга тийиш. Ошону менен катар түрк тилдеринин V-IV кк. өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө негизги тарыхый булак болуп да саналат [1, 12].

Орхон-Енисей эстеликтерин С. Кляшторныйдын пикирине таянып, тарыхый-саясий жактан төмөнкүчө бөлүүгө болот: 1. Чыгыш Түрк каганаттыгын эстеликтери: Орхон (VII-VIII кк.) жана Алтай (VIII к.) жазуулары; 2. Кыргыз мамлекетинин жазууларына Енисей жана Суджадан табылган эстелик кирет; 3. Батыш түрк каганаттыгынын эстеликтери: Талас жана Фергана жазуулары (VI-VIII кк.); 4. Уйгур каганаттыгынын эстеликтери: Селенга ташы жана Карабаласагын жазуусу; 5. Уйгур мамлекетинин Чыгыш Түркстандан табылган эстеликтери: «Гадательная книга», Турпан жазуулары [4, 23]. Жазма эстеликтердин басымдуу бөлүгү каза болгон адамдын урматына уул-кыздары, туугандары, жакындары тарабынан тургузулуп, маркумдун тирүүсүндө жасаган эрдиктери тууралуу баяндалат. Маалымат негизинен маркумдун өзү тарабынан берилсе да, кээ бир жазма эстеликтерде башка бирөө тарабынан берилген маалыматтар да учурайт. Негизинен эли, жери үчүн күрөшкөн баатырларды даңазалоо, мактоо, баатырларды идеализациялоо – тексттердин мазмунун түзөт.

Орхон-Енисей жазуулары ошол коомдогу идеологияны, экономиканы жана саясатты, тагыраак айтканда, мамлекеттин керектөөлөрүн канааттандырган. Мисалы, Орхондогу жазуулар б.з. VIII к. II Чыгыш Түрк каганатынын башкаруучу аристократиясына арналгандыгы белгилүү. Этникалык курамы ар кыл болгон Орхон түрктөрүндөгү жазуу маданияты мамлекеттеги расмий-дипломатиялык, чарбалык-экономикалык керектөөлөрдү толук канааттандырган. Ал эми көк түрктөргө вассалдык көз каранды абалда болгон уйгурлар бул жазуу системасын кабыл алышып, өздөрүн II Чыгыш Түрк каганатынын мураскорлорубуз деген мамлекеттик идеологияны жарыялашкан. Бул салт Чыгыш Түркстандагы чакан уйгур княздыктарында IX к. орто чендерине чейин колдонулгандыгы маалым [5].

Түрк элдеринин жана тилдеринин тарыхый эволюциясын иликтөөдө алардын ар түрдүү кырдаалдагы турмушуна ылайык, тилдин башка фонетикалык же грамматикалык аспектилерине караганда, тез өзгөрүүлөргө дуушар болуучу лексикалык, семантикалык катмарларды, топторду үйрөнүү жана эске алуу бир топ маанилүү. Академик В.В. Виноградов белгилегендей, сөз тилдин маанилик бирдиги болуу менен тигил же бул «чындыкты» же материалдык дүйнөнүн бир «бөлүкчөсүн» чагылдырып, ага коомдук түшүнүк берүү менен белгилүү бир лексикалык-семантикалык системанын элементи болуп эсептелет. Ошондуктан, байыркы түрк жазма эстеликтериндеги лексика аркылуу түрк элдеринин кандай элдер менен катышкандыгын алардан кирген сөздөрдөн да байкаса болот. Мисалы, байыркы түрк жазма эстеликтеринде аздыр-көптүр ар башка ареалдардагы элдердин тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр бар. Аларга титул же чинди, этникалык же географиялык аттарды билдирген кытай тилинен (кунчуй<коңчу; саңун<сеңүн; табгач<тоба), санскриттен (макрач-махарааж > махараайа (башкаруучу), чоро, кату ж.б.); согду тилинен (согдак > сувдук (согдулук), шад ж.б.; тибет тилинен Түпүт < Те-Бод (Тибет) ж.б. сыяктуу сөздөр кабыл алынган. Жалпысынан алганда, байыркы түрк жазма эстеликтеринде динге, философияга, медицинага, астрономияга, поэзияга, соода-сатыкка, адамга, анын түзүлүшүнө, эсеп-кысапка, мезгил жана убактыка, жашоо жана үй-тиричилигине байланышкан жогоруда айтылган тектеш эмес башка тилдерден кирген сөздөр бир топ арбын [6].

Эстеликтердеги сөздөрдүн көпчүлүгү VCVмуун тибиндеги сөздөрдөн, мисалы, аша, ашу, ини, ага, опа, улы, эчү, эки, аты, уйа, өгө, эчи, эче, ыгы ж.б.; CVC сөздөрдөн, мисалы, тон, кар, бек, миң, беш, бүт, бол, бас, бат, йаш, йат, йүз, каб, кыл, кан, кар, суб, сан, ток, тат, туг, чор, чок, чур ж.б. Ошондой эле, VCVC, CVCV, CVCC, VCVVCV, CVCVCVтибиндеги эки, үч жана төрт, беш муундагы сөздөр кездешет. Мисалы, агы, огуз, огдам, адырыл, балбал, батсык, булак, билиг, бенли, беридейен, бирчекер, ичирми, адырылты, йагылык, йигирме, йырдантайан, катылгалак, кушладачы. Жалпысынан алганда эстеликтердеги жазууларда бир, эки жана үч муундуу сөздөр басымдуу, түрт муундуу сөздөр сейрек ал эми андан көп беш же алты муундуу өзүнчө сөздөр жокко эсе [7].

Байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасы азыркы түрк тилдерине өтө жакындыгы белгилүү. Г. Айдаровдун маалыматына караганда, Орхон эстеликтериндеги сөздөрдүн 90%га жакыны азыркы түрк тилдеринде ар түрдүү фонетикалык варианттарда кезигет. Ал мындайдеп да жазат: «...большая часть слов языка памятников является общей для многих современных тюркских языков. К подобным словам в языке памятников относится наиболее употребительная в жизни часть лексики. Термины родства, названия частей тела, названия времен года и частей суток, названия окружающих природных явлений с существованием и общественно-производственной деятельности людей, счетные имена числительные, местоимения, названия основных свойств и качеств, лиц, предметов и т.п.» [2, 137].

Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги лексиканын бир тобун башка түрк тилдериндегидей эле азыркы кыргыз тилинин сөздүк составынан жолуктурууга болот. Аларга азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулуп жүргөн төмөнкүдөй сөздөр кирет: ай, ак, ал, алп, аңыз, ара, аркы, арт, ат, ата, аш, ашуу, бай, бар, барс, бат, баш, бел, бер, бил, бол, буйур, булуң, ини, ич, каз, кал, канн, карган, кач, каш, кел, келин, кийик, кир, киши, көк, көр, көрк, кул, куш, күмүш, күн, күң, кый, кыл, өз, өл, сан, тай, тамга, тап, таш, тең, теңри, тер, тик, тон, тукум, тур, түш, уз, уйа, улгай, уруш, үн, чет, ынан, эл, эр, эрк, эсен ж.б.

Ошондой эле, эстеликтерде көп кылымдар ичинде колдонулуудан чыгып же башка бир фонетикалык семантикалык өзгөрүүгө дуушар болгон же таптакыр азыркы кыргыз тилинде кезикпеген сөздөр бар. Аларга төмөнкүдөй сөздөр кирет: аб (мергенчилик), адак (айак), амты (эми), йагы (жоо), отаг (үй), эб (үй), акы (март), балбал (эстелик таш), будун (эл), йалабач (элчи), йотуз (аял), көдик (иш), күлүг (атактуу), уруну (желек), шуңа (өрдөк), эдиз (бийик), эчен (айрылышуу), ш (бастыруу) ж.б. кирет.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай байыркы түрк жазма эстеликтериндеги көрсөтүлгөн муун типтериндеги сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикасына да мүнөздүү. Мунун себеби, түрк тилдериндеги сөздөрдүн уңгулары (өзгөчө, бир муундуу уңгулар) байыркы мезгилдерден бери белгилүү бир маанини сактоо менен морфологиялык жырымдуулукка дуушар болушпайт. Бул туурасында А.Т. Кайдаров мындай деп жазат: «Тюркский корень есть наидревнейшая и историческая реальная единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянные фоно-морфо-семантические изменения, происходящие в процессе агглютинативного развития строя тюркских языков. Он может структурно совпадать с первообразным словом, если оно не превышает одного слога. Во всех остальных случаях тюркский корень выступает как производная единица языка, где корень отражает в себе состояние статики, а слово – динамики» [3, 24].

Б. Орузбаева уңгу-мүчөгө ажырабаган 75 түзүлүш типтерден турган бирден төрт муунга чейинки азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдү талдаган жана ал типтердин байыркы түрк тилдериндеги уңгу сөздөрдүн структураларын камтыгандыгын да көрүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, Орхон-Енисей жазуулары – түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин тарыхын жана географиясын, адабиятын жана тилин үйрөнүүдө чети оюла элек кенч.

Адабияттар:

1. Абдыразаков А. Орхон-Енисей жазуулары: окуу куралы. Бишкек, 1995.

2. Айдаров Г.А. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.
4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
5. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. М., 2004.
6. Токтоналиев К., Ж.Жумалиев. Байыркы кыргыз тили. Бишкек, 2017.
7. Орхон-Энисей тексттери. Ф., 1982.
8. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

Рецензент: *филол.ил. канд., доц. Каратаева С.К.*